

Motív Palánku v poetike Ballekových Agátov

KRISTÍNA KRNOVÁ, Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica

KRNOVÁ, K.: The motif of Palánk in the poetics of Ballek's Agáty (Black Locusts)
SLOVENSKÁ LITERATÚRA 59, 2012, No 1, p. 29 – 41.

The study deals with a partial subject of poetics, which Ladislav Ballek applied in his artistically most interesting work *Agáty* (1981, Black Locusts). It focuses on the transformation of spacetime (the town of Palánk), in terms of genre a varied epic reality, which develops a personal element (a town as a protagonist). The function change of the mentioned elements of *Agáty's* motif structure is regarded as a result of a long-term process, which is obvious from the analysis of the poetics typical of the novella collection *Južná pošta* (1974, Southern post) and the novel *Pomocník* (1977, Assistant), which are both related to *Agáty* through their spacetime settings and migration of the characters. The summary of the original literary-critical findings, responding to Ballek's novel poetics metamorphoses, is extended by both poetological analysis of the titles and chapter titles found in the Palánk series (primary signals of the outlined process) and identification of a pattern-like nature of the spacetime organization of the prose Palánk – štvrť mačiek (Cat quarter, part I in the novel *Agáty*), which is applicable throughout the opus. This example is used to demonstrate ambivalence and dynamic nature of spacial parameters as well as the fact the use of them in the motif axes of characters (personificability) or spacetime is predetermined by the narrative strategy. It presents personification mechanisms in *Pomocník* and *Agáty* and the semantic results showing the artistic variety of both authors' contexts and the prose in the 1970s and 1980s as a whole.

Key words: L. Ballek, *Agáty* (Black Locusts), poetics, (time)space epic organization, epic character, motif structure of prose, personification

Od vydania Ballekových *Agátov* uplynulo tridsať rokov. Náš návrat k tomuto opusu však nie je výlučne príležitostný – jeho podnetom sú aj iné faktory, parciálne síce prítomné v doterajšom literárnovednom skúmaní tohto pozoruhodného diela, ale – domnievame sa – dožadujúce sa hlbšieho teoretického objasnenia a literárnohistorického ukotvenia. Máme na mysli činitele, ktoré sú vecou samotného textu, ale aj mimotextového zdroja (autorov komentár k dielu) a napokon literárnokritickej odozvy na jednotlivé tituly palánskeho cyklu, ktorý sa otvára v polovici sedemdesiatych rokov zbierkou noviel *Južná pošta* (1974), pokračuje románom *Pomocník* (1977) a vrcholí spomínanými *Agátmi* (1981).

Svojou podstatou – explicitne či implicitne – smerujú všetky ku konštatovaniu špecifickej vlastnosti spisovateľovej poetiky, keď v rámci vymedzeného kontextu dochádza k zosobneniu (časopriestorového parametra epicky sýteho a „pestrofarebné“ videného sveta (po-hraničného mesta Palánk), a tým aj k sémantickým posunom nesúladným s vrchnosten-skými predstavami o súdobej literatúre. Naznačené „metamorfózy“ a posuny sa najmarkantnejšie prejavili práve v koncepcii jubilujúcich *Agátov*.

Konkretizujme teraz tieto stimuly a sledujme ich sémantický potenciál (predpokla-dajúci precizovanie literárnohistorického významu diela). Začnime najprv textovými podnetmi.

Za relevantný impulz opätovného záujmu o poetiku palánskych kníh považujeme do-teraz nepovšimnuté signály obsiahnuté na takých exponovaných miestach, akými sú nadpis, resp. podnadpis, ktoré sú relevantnou, aj keď nie významovo jednoznačnou deklaráciou autorského zámeru. Toto platí predovšetkým pre oba romány. D. Hodrová kvalifikuje nad-pis ako semiotický prah diela. V jej výskumnej optike má tento prvok svoju históriu, poeti-ku i typológiu (základné delenie na tituly popisno-informatívne a symbolizujúce je aktuálne pre literatúru 19. a 20. storočia); vo významovom kontexte celku plní konotatívnu funkciu (vyššiu mieru takéhoto využitia majú symbolizujúce tituly).¹ Podtitul, ako tvrdí ďalej, má väčšinou charakter komunikatívnej inštrukcie, pretože údaje, ktoré obsahuje (napr. žáner diela), možno vnímať ako odporúčanie autora na spôsob recepcie textu.²

V danom prípade román pomenovaný všeobecným životným substantívom mužské-ho rodu *Pomocník* (popisno-informatívna alternatíva titulu) má podtitul *Kniha o Palánku* a opus, ktorého názov možno vnímať ako symbol geograficky (ale aj inak) špecifikované-ho epického sveta, *Agáty*, uvádza do priestorovo a obsahovo súvzťažného pomeru k *Po-mocníkovi* podnázov *Druhá kniha o Palánku*. Uvedená spojitosť oboch kníh je zo séman-tického hľadiska manifestovaná až hierarchicky druhoradým gestom (*Kniha o ...*, *Druhá kniha o ...*), ktoré odkazuje jednak na žáner, jednak na priestorový aspekt románovej skutočnosti (mesto Palánk).

Parciálny a na prvý pohľad prehliadnuteľný moment naznačenej situácie vyplynie ďalej z porovnania relácie titul – podtitul v jednej a druhej knihe: proces významovej prioritizácie mesta ako mnohodimenzionálnej entity, ktorá v rozprávaní nadobúda aj iné než iba priestorové funkcie, je vyjadrený aj takými „drobnosťami“, akými sú napr. gra-matické kategórie použitých substantív: singulár všeobecného životného substantíva mužského rodu (pomocník) – vlastné meno mesta (Palánk); plurál všeobecného neživot-ného substantíva mužského rodu (agáty) – vlastné meno mesta (Palánk). Gramatické tva-rovanie sémanticky relevantného vzťahu nadpis – podnadpis teda možno považovať za jeden z ukazovateľov prechýľovania autorského záujmu od spoločensko-historicky určenej jednotlivosti (*Pomocník*) k variabilne tvarovanej a hierarchicky neusporiadanej mno-hosti (*Agáty*), čo sa muselo odraziť na povahe všetkých kategórií konštituuujúcich román-ovú skutočnosť. V prvom románe denotát substantíva pomocník mieri do sociálnej, historicky determinovanej sféry románovej skutočnosti (historicky konkrétnej reality

¹ HODROVÁ, Daniela: *...na okraji chaosu... Poetika literárneho diela 20. storočia*. Praha : Torst, 2001, s. 243.

² Tamže, s. 254.

mesta), kým pri substantíve agáty, pomenúvajúcim nasledujúce dielo, je jeho denotatívna platnosť presiahnutá konotačným potenciálom, ktorý ho ustanovuje za symbol južnoslovenského teritória (ktoré svojou geografickou a klimatickou povahou determinuje historicky voľnejšie ohraničený život regiónu) s mestom Palánka ako jeho administratívno-správnym centrom.

Na koncepčné zmeny, ktoré poetologicky diferencujú oba palánske romány, upozornil aj sám autor, keď migráciu postáv z *Pomocníka* do nasledujúceho diela a ich zmenenú hierarchiu v ňom vysvetľoval na záložke prvého vydania *Agátov* ako prejav epickej spravodlivosti, ktorá „nepozná bezvýznamného človeka a zanedbateľný ľudský osud“. Zdá sa nám, že pojem epickej spravodlivosti, ktorý si – ako uvidíme neskôr – osvojila aj kritika, len maskoval fakt, že metamorfózami umeleckej koncepcie, realizovanými v rámci kníh o Palánku (kde by *Južná pošta* pozične bola „Nultou knihou o Palánku“), mieril spisovateľ ďalej, k razantnejšej „demokratizácii“ epiky, čo vzhľadom na podmienky literárneho života koncom sedemdesiatych rokov nebolo zanedbateľné. Treba súčasne priznať, že táto vlastnosť Ballekovej epickej koncepcie je zreteľná až z väčšieho časového odstupu, ktorý súčasne pripúšťa akceptáciu významových súvislostí spomínanej trojčlennej knižnej zostavy s románmi *Lesné divadlo* (1987) a *Čudný spáč zo Slovenského Raja* – 1990, a to zasa najmä zásluhou postáv, ktoré si detstvo a dospievanie „odžili“ v rozsahu reflektovaného palánskeho kontextu, v rámci jeho epického času.

Už spomenuté východiskové podnety našej témy – textový i mimotextový – naznačujú dve jej polohy: teoretickú (motivická prezentácia epických kategórií postavy a priestoru) a literárnohistorickú (význam „demokratizačnej“ tendencie románovej poetiky v kontexte prózy sedemdesiatych a osemdesiatych rokov).

Problematiku, ktorou sa zaoberáme, artikulovala kritika po publikovaní románu *Agáty*, ale o rozmanitých obsahových i výrazových zvláštnostiach palánskeho sveta sa písalo už v recenziách *Pomocníka*, pričom južanský kolorit diela sa „vyvodzoval“ z *Južnej pošty*, kde sa motív Palánku objavuje najprv ako priestorová perspektíva života Jurkovičovcov a napokon ako definitívne sídlo rodiny. Stanoviská literárnej kritiky sa tak stali ďalším dôvodom nášho záujmu na jednej strane precizovať evidované vlastnosti Ballekovej umeleckej koncepcie, ktorá v *Agátoch* dospela k personifikácii primárne priestorového javu, na druhej strane prispieť k ich literárnohistorickému zhodnoteniu.

Nepovažujeme za potrebné chronologicky prezentovať to, čo kritika vyslovila na adresu trojice titulov („palánsky cyklus“), pripomenieme len niektoré jej inšpiratívne postrehy.

Spomedzi viacerých recenzentov *Južnej pošty* (I. Sulík, P. Plutko, P. Andruška, D. Machala, V. Hujík, E. Jurík) najprenikavejšie postrehol povahu Ballekovho rozprávačstva (vrátane jeho anticipačného potenciálu potvrdeného nasledujúcimi románmi) I. Sulík, keď celok siedmich próz prepojených hlavnými postavami kvalifikoval ako románový cyklus (napokon autorovo novelistické „zakotvenie“ bolo už s ohľadom na jeho dovtedajšiu, „predpalánsku“ preferenciu románu málo pravdepodobné) a súčasne konštatoval, že „historické udalosti sú pre autora celkom správne vzdialenejším podnetom na zmeny v konaní hlavných postáv“. ³ Všimol si tiež symbolický potenciál niektorých motívov

³ SULÍK, Ivan: Ladislav Ballek: Južná pošta. In: *Slovenské pohľady*, roč. 91, č. 7, 1975, s. 125.

(cesty, diaľky, úteky, návraty, sťahovavé vtáky, detstvo, rodinné vzťahy) a lyrické polohy textov. Kritika však neprehliadla ani pretrvávajúce nedostatky Ballekovej prózy: oproti minulosti (tri „farebné“ tituly) sa síce v štruktúre novelových rozprávání oslabil autorský hlas, ale prísna myšlienková konštrukcia sa celkom nestratila, čo sa prejavilo najmä v pásme postáv, najčastejšie v obsahovo-štylistickej povahe didakticky alebo reflexívne ladených dialógov.⁴ V širšom literárnokritickom diskurze sa *Južná pošta* kvitovala ako pozitívny kvalitatívny posun, invenčne reagujúci na tematickú orientáciu značnej časti súdobej epiky na slovenský juh.

V postoji literárnej kritiky (R. Chmel, A. Bagin, P. Plutko, I. Sulík, V. Šabík, K. Wlachovský, T. Žilka, E. Borčín) k románu *Pomocník* sa zrkadlí celá zložitosť normalizačného desaťročia. Máme na mysli jej príznačné lavírovanie medzi prevažne formálnym rešpektom k požiadavkám, postulovaným proskribčným procesom tzv. „očisty“ literárneho života, a záujmom nezávisle identifikovať a posudzovať umelecké špecifiká autorského rukopisu. Príkladom takýchto „povinných cvikov“ dobovej recenzistiky je konštatovanie P. Plutka, že L. Ballek v *Pomocníkovi* „naskrze suverénnym spôsobom tvorivo zužitkoval najlepšie výdobytky modernej epiky socialistického realizmu“⁵ alebo Sulíkov názor, podľa ktorého „Ballekov román možno právom zaradiť medzi najlepšie výsledky slovenskej socialistickej prózy“.⁶

Na ilustráciu obligátnej funkcie kritiky to stačí, oveľa zaujímavejšia je skutočnosť, že vo „vlastnom“ literárnokritickom obraze *Knihy o Palánku* sa identifikovala rozprávačská preferencia prostredia (časopriestoru), ovplyvňujúca zmeny funkčnej súčinnosti jednotlivých motivických plánov. Evidovali sa tak poetologické vlastnosti diela, ktoré krátko na to vyústili do netypického obsahovo-kompozičného tvaru *Agátov*.

Osobitosť umeleckej koncepcie uplatnenej v románe *Pomocník* však najpregnantnejšie sformuloval A. Bagin, keď (podobne ako V. Šabík, T. Žilka, R. Chmel, predtým – v súvislosti s *Južnou poštou* – I. Sulík) konštatoval, že „nejde mu (Ballekovi, pozn. K. K.) natoľko o ‚veľké‘ deje prelomovej doby, ale skôr o to, ako sa premietli v konkrétnych osudoch ľudí tých čias“.⁷ Toto vyplýva z reality textu, pre ktorý platí, že „z troch kategórií, ktoré spoluvytvárajú profil epickej prózy – dej, postavy a prostredie –, sa u Balleka dostáva prostredie na prvé a dej na posledné miesto“.⁸ Ako uvádza A. Bagin ďalej, dôsledkom takto koncipovanej narácie je, že obyvateľstvo Palánku vystupuje vo funkcii epického subjektu, teda plní úlohu epickej postavy. Tento štrukturálny posun, avizujúci autorov záujem o hlbšie poznanie života, presahoval kritériá, postulujúce začiatkom desaťročia v politických, kultúrno-politických a literárnovedných materiáloch poznávací horizont súdobej literatúry. Dej, ktorý možno vo všeobecnosti považovať za podobenstvo myšlienky, označil napr. E. M. Forster vo svojich prednáškach o románe za jeho nízkú atavistickú zložku, súčasne však za spoločného menovateľa existujúcej množiny tohto

⁴ Tamže, s. 126.

⁵ PLUTKO, Pavol: Víťazstvo realistickej prózy. In: *Pravda*, roč. 59, č. 205, 1978, s. 5.

⁶ SULÍK, Ivan: Víťazstvo románovej epiky. In: *Smena*, roč. 31, č. 77, 1978, s. 6.

⁷ BAGIN, Albín: *Pomocník*, 1977. In: ŠTEVČEK, Ján – BAGIN, Albín: *Obrazy a myšlienky*. Bratislava: Smena, 1979, s. 70.

⁸ Tamže, s. 73.

najelastickejšieho epického žánru.⁹ S vedomím istej terminologickej inkompatibility medzi jeho názormi a domácou genologickou praxou ešte dodáme, že románový príbeh chápal ako chrbtovú kosť diela, ktorá však akceptuje len jednu zložku skutočného ľudského života, totižto život v čase, kým dobrý román (román „vcelku“) si má byť vedomý toho, že, podobne ako v predmetnom svete (v živote „vcelku“), popri temporálnej línii života musí obsiahnuť aj druhý aspekt bytia, život v hodnotách.¹⁰ Z takéhoto hľadiska citované Baginove zistenia vlastne naznačujú, že v Ballekovom *Pomocníkovi* je prioritou hodnotová podstata ľudských osudov umiestnená na priesečníkoch personálnych a časopriestorových relácií. Tohto si síce bola vedomá aj kritika, ibaže dobová identifikácia životných hodnôt, problematizujúcich v danom prípade adaptáciu Riečanovcov na palánske pomery, sa celkom nestotožňuje s tým, ako sa na túto problematiku pozerá súčasná literárna veda (napr. štúdie v zborníku *Literárne dielo Ladislava Balleka*¹¹).

A. Bagin na rozdiel od niektorých svojich kolegov, ktorým sa nepozdával záver románu, nemal voči nemu námietky a v recenzii vyslovil predpoklad, že autor sa pravdepodobne k bohatosti palánskeho sveta ešte vráti. Stalo sa tak začiatkom osemdesiatych rokov, keď boli publikované *Agáty*.

V krátkosti pripomeňme stanoviská kritiky. V. Marčok nazval svoju recenziu *Agátov* celkom jednoznačne: „Hlavný hrdina – Palánk.“¹² Iní recenzenti zasa podľahli sugestívnemu vplyvu Ballekovho pojmu epická spravodlivosť, prípadne opakujúcej sa charakteristike mesta, ktoré sa vo viacerých naračných prezentáciách diela prirovnáva k operetnej scéne: P. Holka uviedol knihu v *Smene* pod názvom „Veľké javisko – Palánk“,¹³ S. Šmatlák zasa predstavil *Agáty* v *Pravde* ako „Dielo epickej spravodlivosti“.¹⁴ V citovaných tituloch sa Palánk akceptuje raz v jeho personalizovanej podobe, raz ako priestorový parameter románového diania (javisko).

K personalizácii priestoru ako k azda najnápadnejšiemu aspektu Ballekovej umeleckej koncepcie (spolu s jej demokratizačnou črtou) sa okrem V. Marčoka vyjadril I. Sulík („je to v prvom rade román o Palánku“),¹⁵ B. Truhlář („Kritika tento postup v románe vidí tak, že z príbehu o jednotlivcovi sa spisovateľova kompozícia posunula o zvýraznenie mesta ako hlavného hrdinu.“),¹⁶ S. Šmatlák a M. Šútovec („Ballekove *Agáty* nepredstavujú len dielo o meste, je to aj produkt mestskej literárnej kultúry.“).¹⁷ Prirodzene, jednotliví autori sa venovali aj iným aspektom tohto diela, napr. kategórii času, kompozícii, žánrovej štruktúre diela, jazyku atď. Avšak dominancia svojou podstatou teoretického javu je v tejto názorovej palete nesporná a – aby sme sa vrátili na začiatok – vo svojej recenznej formulácii stimulatívna aj pre neskoršie literárnovedné skúmania.

⁹ FORSTER, Edward Morgan: *Aspekty románu*. Tatran : Bratislava, 1971, s. 43.

¹⁰ Tamže, s. 45.

¹¹ *Literárne dielo Ladislava Balleka*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, 2002.

¹² MARČOK, Viliam: Hlavný hrdina – Palánk. In: *Nové slovo*, roč. 23, 1981, č. 43, s. 15.

¹³ HOLKA, Peter: Veľké javisko – Palánk. In: *Smer*, roč. 33, 1981, č. 287, s. 7.

¹⁴ ŠMATLÁK, Stanislav: Dielo epickej spravodlivosti. In: *Pravda*, roč. 63, 1982, č. 9, s. 5.

¹⁵ SULÍK, Ivan: Ivan Sulík číta Ladislava Balleka. In: *Romboid*, roč. 17, 1982, č. 3, s. 19.

¹⁶ TRUHLÁŘ, Břetislav: Na ceste k odvahe. In: *Nové slovo*, roč. 24, 1982, č. 3, s. 16.

¹⁷ ŠÚTOVEC, Milan: O žánrovej štruktúre Ballekových *Agátov*. In: *Romboid*, roč. 17, 1982, č. 9, s. 44.

Stručným zhrnutím literárnokritických podnetov sa dostávame k teoretickému meritu veci, k rozprávačskej prezentácii Palánku v románoch *Pomocník* a *Agáty*, k jeho hypotetickej dvojjedinosti ako priestorovej lokalizácie príbehov a súčasne ako literárnej postavy.

Vzhľadom na to, že obe alternatívy sú možné len prostredníctvom konkrétnych motivických vyjadrení, pristavíme sa krátko pri teoretickom poňatí motívu.

Motív je, voľnejšie povedané, elementárna jednotka stvárňovanej témy, a – ako uvádza M. Šútovec – „problém spracovania témy je tak problémom motivickej štruktúry. Autor pritom dbá, aby z tvorby a usporiadania motívov vyplývali také významové dôsledky, ktoré by napĺňali aj ideový/filozofický zámer epickej narácie“.¹⁸

Šútovcovo vymedzenie stanovuje pre motív rozsah predikatívnej syntagmy, pričom z gramatickej povahy jej podmetovej a prísudkovej zložky odvodzuje klasifikáciu na motívy statické a dynamické (aspekt predikátu: stavové slovesá – činnostné/akčné slovesá) a na motívy osi postáv a motívy osi predmetného sveta (charakter súcna v podmetovej zložke: osoba – predmetný svet).¹⁹

J. Hrabák nie je pri vymedzení rozsahu tejto tematickej jednotky rovnako striktný, pretože ju definuje ako „významovou jednotku bezprostredne vyššiu ako slovo alebo syntagma, teda jako najmenší celek podávající věcnou informaci o situaci“.²⁰ Pri porovnaní motívu s témou (kde téma je akýmsi vrcholom informačnej postupnosti/sýtosti, zmyslom, ku ktorému smerujú všetky jej hierarchicky nižšie jednotky) zdôrazňuje konkrétnosť motívu a abstraktný charakter témy.

Epiku ako sujetový typ funkčného slovesného prejavu možno charakterizovať geneticky, čo spomínaný E. M. Forster s ohľadom na román vyjadril ironickým povzdychom: „Áno – môj bože, áno – v románe sa rozpráva príbeh.“²¹ F. K. Stanzel vo svojej *Teorii vyprávění* zdôraznil prítomnosť rozprávača ako nevyhnutného sprostredkovateľa a zdelovanej informácie (príbehu)²² a Američania Scholes a Kellog ju vyjadrili na pohľad jednoducho: „Narrativní umění svou podstatou vyžaduje příběh a vypravěče příběhu.“²³ Spoločným menovateľom uvedených názorov je akcent na kategóriu rozprávača, ktorý je organizátorom narácie, jej stratégom i pôvodcom taktických operácií. To znamená, že aj o funkčnom využití motívu mesta Palánk, o jeho pôsobnosti na motivickej osi postáv alebo priestoru, resp. o jeho tematickej dominancii v *Agátoch* rozhoduje rozprávač ako najvyššia inštancia epickej skutočnosti. Na úrovni rozprávača sa totiž konštituuje jednotný modelujúci systém epickej narácie (daný jej gramatickou formou, naračnou perspektívou a noetickým štatútom rozprávača), determinujúci súvislosti medzi vonkajšími (tematickými) a vnútornými (ideovými) štruktúrami produkovaného textu.

V románe *Pomocník* sa uplatnil autorský rozprávač; v *Agátoch* je situácia rôznorodejšia, keďže popri tomto rozprávačskom type tu identifikujeme písaný variant priameho

¹⁸ ŠÚTOVEC, Milan: Tězy ku generativnej teorii prózy. In: *O epickom diele*. Levice : Koloman Kertész Bagala, 1999, s. 92.

¹⁹ Tamže, s. 92 – 93.

²⁰ HRABÁK, Josef: *Poetika*. Praha : Československý spisovatel, 1973, s. 93.

²¹ Forster, c. d., s. 53.

²² STANZEL, Franz K.: *Teorie vyprávění*. Praha : Odeon, 1988.

²³ SCHOLES – KELLOG: *The Nature of Narrative*. Podľa: STANZEL, Franz K.: *Teorie vyprávění*. Praha : Odeon, 1988, s. 12.

rozprávania (Denník lekárnik Eugena Filadelfiho), ďalej ich-formu rozprávania, kde však ja-prežívajúce nie je totožné s ja-rozprávajúcim, t. j. napriek gramatickému tvarovaniu narácie ide o autorské rozprávanie (part Júlie Košinárovej v časti Agáva), personálne rozprávanie (posledná kapitola tejto časti), kde reflektorom je Nad'a Hamplová a napokon kombináciu dvoch funkčne odlišných priamych rozprávačov v časti Palánk – listy kormoránom.

Neosobnosť autorského rozprávača implikujúca objektívnosť narácie a špecifické povahy subjektov priameho a personálneho rozprávania sú determinantmi operácií, prostredníctvom ktorých v procese recepcie vyvstáva obraz mesta ako živého a viacrozmerného organizmu. Ako také sú zároveň bezprostrednými nástrojmi „epickej spravodlivosti“, ktorej podstata oponuje názorom tých kritikov, ktorí v Ballekových románoch videli umelecké vrcholky socialistického realizmu.

Prejdime teraz k jednotlivým epickým kategóriám. Dominanciou prostredia v diele *Agáty*, t. j. problematikou blízkou našej téme, sa zaoberáme v štúdií Chvála miniatúry (Próza *Palánk – štvrť mačiek* ako introdukcia priestorového konceptu *Agátov*).²⁴ Konštatujeme tam, že autorova zameranosť na priestor/prostredie sa prejavila už v tom, ako sú umiestnené v obsahovej zostave Prvej a Druhej časti románu (a v diele ako celku) texty, ktorých tituly obsahujú vlastné meno mesta (1. Palánk – štvrť mačiek a 3. číslo Palánk – mesto na hranici 5-člennej zostavy Prvej časti; 1. Palánk – námestie Republiky a 4. číslo Palánk – listy kormoránom 4-člennej zostavy Druhej časti). Časti Palánk – štvrť mačiek a Palánk – listy kormoránom svojím úvodným a záverečným zaradením plnia funkciu priestorového, ale aj časového rámca žánrovo heterogénneho celku. Tento rámec má okrem konkrétnych údajov (rok 1945 v prvom texte a rok 1965 v druhom texte) aj symbolické vyjadrenie (substantíva použité v determinatívnej časti oboch titulov), t. j. mačky a vtáky (kormorány). Sémantickú dôležitosť temporálnej symboliky podčiarkuje aj rovnaký podtitul Prvej a Druhej časti knihy, citát z Novomeského *Básne* „čas letí jak vtáci nedozierni“.

Na druhej strane už tu si nemožno nevšimnúť, že parametre identifikované primárne ako priestorové, majú ambivalentný charakter, t. j. že jednak titulová stránka obsahových jednotiek, jednak členenie celku a zoradenie textov v Prvej a Druhej časti diela korešponduje s recepčnou inštrukciou v podtitule (*Druhá kniha o Palánku*), podľa ktorej cieľom narácií je mesto ako navonok i zvnútra (t. j. historicky, sociálne, kultúrne, teritoriálne, geograficky, klimaticky, psychologicky, národnostne, etnograficky atď.) charakterizovaný subjekt, a to nielen v prózach, kde je tento cieľ vyjadrený explicitne, ale aj v „titulovo bezpríznakových“ číslach, v ktorých je zastúpené množstvom epicky rovnocenných postáv.

O črte Palánk – štvrť mačiek sme s ohľadom na jej čelné („expozičné“) postavenie uvažovali ako o základnom vzorci priestorového usporiadania epickej skutočnosti viac ako poltisícstránkového diela. Analýza krátkej, avšak bohato členenej (8 „kapitol“) desaťstranovej prózy ukázala, že život administratívno-správneho centra poipeľského kraja,

²⁴ KRNOVÁ, Kristína: Chvála miniatúry (Próza *Palánk – štvrť mačiek* ako introdukcia priestorového konceptu *Agátov*). Genealogické a medziliterárne štúdie 2. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2010, s. 55.

mesta Palánk, sa v priestorovom zmysle realizuje dvojako, na horizontálnej (von – dnu) a vertikálnej (hore – dolu) trajektórii. Na horizontálnej úrovni predstavuje odstredivú orientáciu motívická postupnosť charakteristická pohybom od konkrétneho (Palánk) k všeobecnému, pričom krajným bodom takejto perspektívy je čoraz menej známy alebo dokonca mýtizovaný svet (cudzina, neznáme diaľky, ľudská pravlasť, rajska záhrada...). Vo vedomí Palánčanov je prítomný najčastejšie ako predstava (putovanie lastovičiek na juh, obraz mora) alebo sprostredkovaná, len výnimočne autentická skúsenosť (jej nositeľmi sú niekoľkí jedinci nacionálne a etnicky zmiešaného mesta). Na tejto osi sa uskutočňuje aj významovo relevantná konfrontácia slovenského severu a juhu, t. j. literárne tradičného vrchárskeho Slovenska a – z aspektu sedemdesiatych až osemdesiatych rokov 20. storočia – jeho literárne práve objavovaného nížinného a multikultúrneho pohraničia. V oboch Ballekových palánskych románoch je zobrazená ako antinómia hodnotových orientácií, životných štýlov, mentality atď. a takto (problematicky) sa premieta aj do životného pocitu ľudí, ktorí prišli do Palánku zo stredného Slovenska.

Bližšie k Palánku, ale na tej istej osi dochádza aj k stretaniam dvoch sociálne a kultúrne odlišných priestorov, mesta a vidieka (Palánk s jeho administratívno-správnym významom pre priľahlé vidiecke usadlosti – dediny, samoty), ako aj k tesnému a znepokojujúcemu kontaktu civilizácie a prírody – práve táto relácia patrí vo významovom kontexte diela k najdôležitejším, pretože určuje špecifickú atmosféru mesta, v ktorej prevažuje závislosť na senzúálne ponímanom prírodnom svete, čo ovplyvňuje (neraz aj presahuje) historické, kultúrne a sociálne činitele života. Takýto, v podstate sujetotvorný potenciál vzťahu prírody a civilizácie je v texte Palánk – štvrť mačiek naznačený rozprávačským akceptovaním iracionality ovplyvňujúcej ľudský život (záhadné sily riadiace „nerozumnú“ prírodu i človeka) – k jeho efektnému epickému využitiu došlo v častiach Agáva a Denník lekárnik Eugena Filadelfiho.

Opačný (koncentrický) pohyb sa realizuje v postupnosti mesto („*Palánk, mesto na slovensko-maďarskej demarkačnej čiare, sa dostal spod vlády koruny znova pod znak leva*“, s. 7)²⁵ – štvrť („*Ulice pri parku, najmalebnejšie v Palánku, nazývali ľudia z iných častí mesta štvrťou mačiek*“, s. 8) – ulica – dom (bydlisko/domov), čo korešponduje s následnosťou a súvislosťou motívov v reflektovanom tvare. Situačne krajná a významovo protikladná perspektíva domov – svet má v „pilotnom“ texte (i v nasledujúcich syntagmatických realizáciách jeho priestorovej paradigmy) svoje konštantné, pre L. Balleka typické symbolické vyjadrenie: mačky a vtáky.

V horizontálnej línii priestorového modelovania palánskeho sveta, korešpondujúcej s morfológiou krajiny, jej nížinným charakterom i jej priestorovou hĺbkou, sa presadzuje exteriérovosť, čo zasa zodpovedá realite južanského života a oponuje interiorizácii vrchárskeho bytia. V exteriéroch sa odohráva prevažná časť sociálneho života Palánku. Preferencia exteriérovej, bohato diferencovanej horizontálnosti anticipuje extenzívnosť narácie, to však neznamená, že dielu chýba významová hĺbka, resp. druhý – vertikálny priestorový rozmer.

Vertikálne ponímanie epického priestoru je vo svojej vonkajškovej podobe príznač-

²⁵ Citáty pochádzajú z vydania BALLEK, Ladislav: *Agáty. (Druhá kniha o Palánku)*. Smena : Bratislava, 1981.

né pre morfológicky protikladnú, t. j. vrchársku krajinu, o čom najvýrečnejšie svedčí priestorové tvarovanie naturalistickej prózy (tam – vzhľadom na špecifikum noetiky – implikujúce nielen jeho empirické, ale aj transcendentálne uplatnenie). V empirickom zmysle je pohyb zdola nahor v realite nižiny iný ako v bohatšie členených krajinných reliéfoch. Tu – na nížine, v Palánku – sa uskutočňuje v krajných polohách, bez „medzi-stupňov“ absentujúcich v reálnom obraze exteriéru. Na tejto trajektórii okrem pozície „dolu“ (v celej jej horizontálnej členitosti), kde – ako sme už spomenuli – sa odohráva sociálny život mesta, sa prezentuje vnútorný obraz tematizovanej skutočnosti.

Na príklade krátkeho textu sme ukázali, že motivická prezentácia prostredia/priestoru je veľmi rozmanitá a dynamická, pretože priestorové motívy súvisia s ďalšími komponentmi fiktívneho sveta (v danom texte, ako aj v celom diele najmä s časom) a že Palánk sa tu primárne uplatnil v súlade s pomenovaním textu na motivickej osi predmetného sveta ako základný činiteľ jeho priestorovej organizácie. Treba zároveň zdôrazniť, že opísaná inštrumentácia priestorových motívov je dielom autorského rozprávača, spočiatku výrazovo striedmeho, ba až štatisticky objektívneho, ktorý sa od opisných polôh textu prepracúva k lapidárnym charakteristikám životných prejavov mesta alebo konkrétnych postáv, anticipujúc tak ich epický potenciál prezentovaný ďalej v Agáve, Denníku lekárniky Eugena Filadelfiho, v častiach Jar na ľade, Koník z Orlanda a Anjel a dom mačiek (ako aj v „titulovo príznakových“ prózach Palánk – námestie Republiky a Palánk – listy kormoránom).

Predchádzajúce zhrnutie korešponduje s priestupnosťou ohraničení, ktoré vyplývajú zo Šútovcovej klasifikácie motívov: pre identifikovanie ich funkčnej pozície totiž platí, že vyplýva z významového kontextu, v ktorom sa daný motív nachádza. Takto sa otvára priestor operáciám, ktoré súvisia s personifikovaním a prípadne s jeho opakom – spredmetňovaním, alebo s inými postupmi, ktoré sa využívajú v jazyku umeleckej literatúry. Z takto poňatého, na jeden subjekt viazaného a lexikálne variabilne artikulovaného motivického prostredia sa generuje aj literárna postava – základná kategória epiky a semiotický objekt, ktorý je voči iným epickým kategóriám vymedzený svojou personifikovanosťou a schopnosťou byť činiteľom epického diania.²⁶

Otázkou epickej postavy sa zaoberala vo svojich teoretických prácach aj N. Krausová: v stati Teória a typológia románovej postavy konštatovala trojaký prístup súčasnej literárnej vedy k tejto problematike (sociologicko-psychologicko-etická koncepcia postavy → platí pre prístup akcentujúci spätosť literatúry s etikou [životná hodnota = etická

²⁶ Pozri ŠÚTOVEC, Milan: Témy ku generatívnej poetike prózy. In: *O epickom diele*. Levice : Koloman Kertész Bagala, 1999. Podobne vymedzuje kategóriu epickej postavy D. Hodrová: „V našom pojetí stejně historickém a relativním jako pojetí předchozí, je tedy postava prvkem prostupujícím všechny složky díla jako svérázný motiv, či spíš dynamický komplex motivů (...) Postavu tvoří slovně tematický komplex, realizující se v textu určitým souborem textových jednotek. Některé z těchto jednotek se v textu vyskytnou zpravidla jen jednou (...) jiné se vracejí (...), další se obměňují nebo se nahrazují jinými (...), přičemž tento vracejí se soubor prakticky nikdy není zcela totožný co do prvků, jejich charakteru a rozsahu, a to ani tam, kde je míra opakování značná. Tento moment, daný samým způsobem prezentace postavy v textu, už sám o sobě naznačuje dynamický charakter postavy. To je způsobeno mimo jiné tím, že tento soubor se v textu realizuje různými způsoby“ (HODROVÁ, Daniela: *...na okraji chaosu... Poetika literárního díla 20. století*. Torst : Praha, 2001, s. 519).

hodnota] → literárna postava = bytosť antropomimetická; postava definovaná ako nositeľka deja – Propp), pričom sama preferuje platformu teórie komunikácie („estetika recepcie“), ktorá epickú postavu kvalifikuje ako konštrukt vznikajúci na úrovni recepcie diela, t. j. ako čitateľovu rekonštrukciu autorskej konkretizácie postavy prítomnej v hĺbkovej úrovni textu. Takto nazeranú postavu definuje ako rekonštrukciu siete relácií a vlastností.²⁷

„Rekonštrukcia siete relácií a vlastností“ svojou podstatou zodpovedá generovaniu epickej postavy zo špecifikovaného motivického prostredia, ktoré tomuto znaku garantuje zosobnenie a povahu činiteľa deja. Naplnenie podmienok antropomorfného zobrazenia mesta a charakter tejto operácie ako predpokladu zásadnejšieho poetologického posunu („epická spravodlivosť“) jasnozrivo postrehol vo svojej recenzii *Agátov* S. Šmatlák, keď napísal: „Umelecké uchopenie Palánku nielen ako ‚hlavného hrdinu‘ epického rozprávania, ale priamo ako životného zdroja i generátora epického diania umožnilo, ba naisto diktovalo Ballekovi, aby nijaký z príbehov Druhej knihy o Palánku nepovyšoval na príbeh sujetovo ústredný či ‚románovo nosný‘, ale aby ich všetky predkladal ako kompozične rovnoprávne.“²⁸

Realizácia mesta ako epickej postavy sa však netýka iba *Agátov* – personifikačné tendencie sa uplatnili už v románe *Pomocník*. Kým v opisných pasážach rozprávačského partu sa mesto javí prevažne (hoci nie výlučne) ako priestorová entita, v rozprávaní – najmä vo vedomí postáv – sa vníma aj ako antropomorfný subjekt. Z jazykového hľadiska lexikálna jednotka Palánk (mesto Palánk) má široký konotačný register, ktorý sa vzťahuje jednak na motivický kontext postáv, jednak na motivický kontext prostredia. V intenciách svojho zosobneného uplatnenia je vlastné meno Palánk synekdochou (totum pro parte), ktorá odkazuje na obyvateľov mesta, ba – ako vyplýva z významového kontextu – najmä na tú vrstvu, ktorej vedomie je plné reliktov nielen predvojnového, ale dokonca predprevratového stavu spoločnosti, čoho si je vedomý napr. aj Volent Lančarič, síce Palánčan, ale v spoločenskej hierarchii mesta iba v pozícii zodpovedajúcej veľkosti jeho majetku a spôsobu života: „Žili tu ukrutne pyšní ľudia... Vo všetkých, aj v ňom, driemalo ešte staré, temné a pochabé Uhorsko, ktoré opovrhovalo neurodzenými a nemajetnými ľuďmi... Chudobný človek tu nemal cenu, a on to vytrpel na vlastnej koži. A preto musí v tomto meste čosi znamenať. Ale ani zbohatlík, a on to dobre vedel, nemal tu ktovieakú cenu, ak sa neprispôbil radoby veľkopanskému spôsobu života“ (s. 250).²⁹

Ak uvažujeme o motívoch, generujúcich obraz Palánku v jeho antropomorfnom podobe, potom platí, že mesto má rovnako ako ľudská postava svoj charakter i funkciu. Charakter – v závislosti na jeho synekdochickej povahe – zodpovedá bežným taxatívne vymedzenej charakteristike typického Palánčana, ktorý „vedel všeličo, no majstrom života z neho robilo predovšetkým to, že toto všetko vždy zladil do zlatej strednej cesty, aby všetko mal a o nič neprišiel, ale aby mu to súčasne neprerástlo hlavu, aby bol na očiach, aj nebol, aby ľudia o ňom vedeli, no nevedeli všetko, aby priveľmi netrčal nad zástup, ani

²⁷ KRAUSOVÁ, Nora: Teória a typológia románovej postavy. In: *Poetika v časoch za a proti*. Bratislava : Národné informačné centrum, 1999.

²⁸ ŠMATLÁK, Stanislav: Dielo epickej spravodlivosti. In: *Pravda*, roč. 63, 1982, č. 9, s. 5.

²⁹ Citáty sú z vydania BALLEK, Ladislav: *Pomocník*. (Knihy o Palánku). Smena : Bratislava, 1977.

neupadol do priemeru“ (s. 65). Jeho funkčné uplatnenie, t. j. realizácia jeho akčného potenciálu je daná aspektom jednotlivých postáv, t. j. individuálnym vyhodnotením situácie, determinantom ktorej sú konkrétne, prostredím (Palánkom) dané okolnosti: pre Lančaričovu podnikavosť je výzvou, pre Evu Riečanovú príležitosťou, pre Štefana Riečana ponukou, s cenou ktorej sa však odmieta stotožniť. Rozprávačský rešpekt k subjektivite Palánku produkuje v tomto prípade primárnu úroveň konfliktu, ktorý je východiskom k interpersonálnym kolíziám manifestovaným v konvenčnom (ľúbostnom) trojuholníku.

Konflikt jednotlivca s prostredím sa prehľbuje v životných príbehoch ľudí, ktorým Palánk nebol domovom, čo súvisí s povojnovou realitou, keď množstvo vysídlených starousadlíkov nahrádzali prisťahovalci, ktorí si sem prinášali inakosť mentality, zvykov, kultúry, tradícií atď. – v takýchto tenzívnych situáciách (emocionálne zranenia, životné neúspechy) vedomie dotknutej postavy zovšeobecňuje ich príčiny a pripisuje ich na vrub kolektívnemu subjektu mesta. Azda najtypickejším príkladom spomínaného javu je obsah Filadelfiho denníka (*Agáty*) príznačný svojou personifikačnou optikou, no súčasne aj ambivalentnosťou pisateľových postojov, pretože aj jeho antinomický pomer k Palánku (podčiarknutý napr. výrokom „*Za štvrt' storočia som tu zdivel. Aký to bol čas? Prekriat' ho je málo!*“, s. 242) je viackrát relativizovaný („*Ach, jaj, Palánk. Zavše by som ho od jedu rozdrapil, no koľko je v ňom nezbedníctva, hry a hriechu, potmehúdstva a hereckého nariadenia! Čím všetkým tu môžete opovrhovať, a predsa sa vám stadeto, len čo si trochu zvyknete, už nikam nechce. Bodaj by čert vzal celé mesto, no keď prižmurím oko, musím sa z duše smiať ešte aj na tom, ako ma samého dobehlo... A keď privriem aj druhé oko, tak ho milujem“*, s. 249).

Ak sa Filadelfi považuje za obeť mesta („*Väčšinu z toho, čo som tu prežil, som nechcel!*“, s. 341), Nad'a Hamplová tu krátko pred smrťou podľahne stravujúcej avantúre, za ktorou nie je len uhrančivosť Daniela Orešanského, ale aj sugestívna atmosféra letného Palánku a blízkych agátových lesov; podobne zmyslovo je motivovaná bezstarostnosť Hnilicovie letných hostí. Horniak Štefan Blaščák, ktorý považoval Palánk len za prechodnú stanicu, prežije v meste nečakaný zmyslový ošial, ktorý úplne zmení život nielen jemu, ale aj jeho žene Veronke. Fatálne dôsledky má krátky pobyt v Palánku na osud Gertrúdy Tischlerovej a podmienky života v tomto meste pôsobia rozkladne na poštmajstra Jozefa Havrila...

Z mozaiky príbehov prezentovaných semiologicky diferencovanými naračnými optikami sa vytvára mnohotvárný obraz Palánku, onoho „*životného zdroja i generátora epického diania*“. Uvedený recepčný výsledok rozprávačskej koordinácie baginovsky hierarchizovaných epických kategórií obsahuje zaujímavý a pre závery našej analýzy dôležitý fakt: ak Palánk v jednotlivých textoch práve vďaka subjektóvemu naračnému poňatiu nadobúda antropologickú povahu, potom v celku diela, kde je zreteľná jednak dvojaká funkčnosť motívov, generujúcich jeho obraz, jednak časová disproporcía medzi ľudským bytím a existenciou prostredia/prirody, nadobúda ontologickú prevahu nad človekom. Takto a za prispenia činiteľov, ktoré sme spomenuli na začiatku (poetika titulu) a pri analýze obsahovej organizácie diela (Palánk – štvrt' mačiek), získava status tematickej dominanty („*hlavnej*“ témy diela), ktorej významovým odkazom je zanedbateľnosť ľudského života konfrontovaného s časopriestorovým univerzom, ktoré ho fyzicky presá-

huje. Takéto poznanie sťažuje každú úvahu o poslaní človeka (t. j. aj všetky literárne zjednodušenia, vyplývajúce z ideologických systémov), resp. túto sféru bytia vracia do rozmerov ľudsky pochopiteľného sveta, v ktorom majú väčší (humánnejší) význam hodnoty, umožňujúce pokračovanie života, než idey a činy, zásadne meniace život. Sémantika diela má teda ďaleko od posolstiev, aké sa očakávali od umenia, ktoré malo po období normalizácie napomáhať rekonštrukcii socialistického zriadenia. „*Slnku nič nehovorí naše starosti*,“ hovorí apolitický ľudomil doktor Varga, k čomu Eugen Filadelfi, čierna ovca palánskeho sveta, rezignovane dodáva: „*Čo sa tu odohráva podľa našej vôle?*“ (s. 22, 15). A posledná veta diela (Palánk – listy kormoránom), nasledujúca hneď po zmienke o smrti Jozefa Havrilu, jedného z mnohých, ktorí dohrali svoju úlohu na palánskej scéne, znie: „*V Palánku znova zakvitli agáty a začali sa nové príbehy*“ (s. 557).

Ballekov umelecký koncept odmietajúci ideologické obmedzenia, a to rovnako v hlbšej retrospektíve (Agáva, Denník lekárnik Eugena Filadelfiho) i v nazeraní na po vojnovú skutočnosť, viedol v *Agátoch* k vytvoreniu plnokrvného a presvedčivého obrazu života. Autor sa tak sa začlenil do epického kontextu divergentného voči kultúrno-politickým i literárnokritickým postulátom, ktoré na začiatku sedemdesiatych rokov domýšľavo načrtávali ponormalizačnú perspektívu literatúry.

PRAMENE

- BALLEK, Ladislav: *Južná pošta*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1979.
 BALLEK, Ladislav: *Pomocník*. (Kniha o Palánku). Bratislava : Smena, 1977.
 BALLEK, Ladislav: *Agáty*. (Druhá kniha o Palánku). Bratislava : Smena, 1981.
 BALLEK, Ladislav: *Lesné divadlo*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1987.
 BALLEK, Ladislav: *Čudný spáč zo Slovenského raja*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1990.

LITERATÚRA

- CULLER, Jonathan: *Krátký úvod do literárnej teórie*. Brno : Host, 2002.
 ČINČUROVÁ, Xénia: *Epické podoby priestoru*. Levoča : Modrý Peter, 2004.
 FORSTER, E. M.: *Aspekty románu*. Bratislava : Tatran, 1971.
 HARPÁŇ, Michal: *Teória literatúry*. Bratislava : TIGRA, 2004, s. 210.
 HODROVÁ, Daniela: *...na okraji chaosu... Poetika literárneho diela 20. storočia*. Praha : Torst, 2001.
 HOLKA, Peter: Veľké javisko – Palánk. In: *Smer*, roč. 33, 1981, č. 287, s. 7.
 KRAUSOVÁ, Nora: Teória a typológia románovej postavy. In: *Poetika v časoch za a proti*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 1999.
 KRAUSOVÁ, Nora: Systematika epického rozprávača. In: *Význam tvaru – tvar významu*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1984.
Literárne dielo Ladislava Balleka. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, 2002.
 MARČOK, Viliam: Hlavný hrdina – Palánk. In: *Nové slovo*, roč. 23, 1981, č. 43, s. 15.
 MUKAŘOVSKÝ, Jan: *Umělecké dílo jako znak*. Praha : Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2008.
 PLUTKO, Pavol: Víťazstvo realistickej prózy. In: *Pravda*, roč. 59, č. 205, 1978, s. 5.
 STANZEL, Franz K.: *Teorie vyprávění*. Praha : Odeon, 1988.
 SULÍK, Ivan: Ladislav Ballek: Južná pošta. In: *Slovenské pohľady*, roč. 91, č. 7, 1975, s. 124 – 127.
 SULÍK, Ivan: Ivan Sulík číta Ladislava Balleka. In: *Romboid*, roč. 17, 1982, č. 3, s. 18 – 23.
 SULÍK, Ivan: Víťazstvo románovej epiky. In: *Smena*, roč. 31, č. 77, 1978, s. 6.
 ŠMATLÁK, Stanislav: Dielo epickej spravodlivosti. In: *Pravda*, roč. 63, 1982, č. 9, s. 5.

ŠTEVČEK, Ján – BAGIN, Albin: *Obrazy a myšlienky (Niekoľko pohľadov na súčasnú slovenskú literatúru)*. Bratislava : Smena, 1979.

ŠÚTOVEC, Milan: O žánrovej štruktúre Ballekových Agátov. In: *Romboid*, roč. 17, 1982, č. 9, s. 41 – 47.

ŠÚTOVEC, Milan: Tézy ku generatívnej poetike prózy. In: *O epickom diele*. Levice : Koloman Kertész Bagala, 1999.

TRUHLÁŘ, Břetislav: Na ceste k odvahe. In: *Nové slovo*, roč. 24, 1982, č. 3, s. 16.

WELLEK, René – WARREN, Austin: *Teorie literatury*. Olomouc : Votobia, 1996.

Doc. PhDr. Kristína Krnová, CSc.

Fakulta humanitných vied UMB

Tajovského 51

974 00 Banská Bystrica

SR

e-mail: krnova@fhv.umb.sk